

Ярослав КАЛАКУРА (Київ)

АРХЕОГРАФІЧНА ШКОЛА УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА

В українській історіографії діяльність археографічних шкіл майже не досліджена. Найвні праці про Київську археографічну комісію, про Археографічну комісію НТШ, про наукову школу В. Антоновича в Київському університеті лише частково зачіпають цю проблему в загальному контексті розвитку історичної науки та зародження української археографії в контексті археографічної діяльності М. Максимовича, М. Костомарова, М. Іванишева, В. Антоновича та ін.¹ Підставою для постановки питання про археографічну школу в Університеті Св. Володимира виступають уже доведені в науці положення про те, що саме в його стінах були ініційовані археографічна діяльність у Києві, створення археографічної комісії, учені університету брали безпосередню участь у її заснуванні та роботі, в публікації документів, у підготовці істориків з необхідними знаннями та навичками з археографії. Системне і цілісне осмислення цих факторів утворює версію про існування археографічної школи в Університеті Св. Володимира і надає нашій розвідці наукової новизни.

Актуальність сформульованої проблеми зумовлюється кількома чинниками. По-перше, в сучасних умовах зростає роль археографії як спеціальної історичної дисципліни, що займається вивченням архівних та інших документальних ресурсів, писемних пам'яток для залучення їх до наукового і культурного суспільного обігу, включаючи їхній пошук, відбір, наукове дослідження, описування та публікацію². По-друге, підвищується суспільний

¹ Див.: *Павленко В. У.* М. О. Максимович – археограф // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – К., 1962. – № 1. – С. 97–102; *Ісаєвич Я. Д.* Українська археографія в XVII–XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип. 1; *Яковлев С. О.* Українська радянська археографія. – К., 1965; *Боряк Г. В.* Національна архівна спадщина України та державний реєстр “Археографічна україніка”: Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. – К., 1995; *Журба О. І.* Київська археографічна комісія. 1843–1921: Нарис історії та діяльності. – К., 1993; *його ж.* Становлення української історіографії: люди, ідеї, інституції. – Дніпропетровськ, 2003; *Архівознавство: Підручник / За ред. Я. Калакури, І. Матяш.* – К., 2002; *Нариси історії архівної справи в Україні.* – К., 2002; *Українська архівна енциклопедія.* – К., 2008; та ін.

² Див.: *Папакін Г. В.* Археографія // Спеціальні історичні дисципліни: Довідник. – К., 2008. – С. 22.

інтерес до історії української археографії, але, хоч як це прикро, історикам ще не вдалося створити цілісну історію української археографії, відсутній і національний підручник з археографії, а підготовка таких праць неможлива без з'ясування внеску Київського університету в розвиток археографії. По-третє, без належного дослідження археографічної діяльності університетських учених залишається не повною її історія самого вишу. І, нарешті, вивчення і висвітлення співпраці університету та Київської археографічної комісії, аналіз нагромаджених даних має важливе пізнавальне та світоглядно-виховне значення для сучасного етапу співробітництва кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, для підготовки і виховання нової генерації українських археографів.

Мета статті полягає в тому, щоб з'ясувати передумови, мотиви та процес формування археографічної школи Київського університету Св. Володимира на тлі участі його вчених у заснуванні та роботі Київської археографічної комісії, охарактеризувати лідерів та діяльність археографічної школи, окреслити значення її досвіду та ролі в подальшому розвитку археографічних студій в Україні. Ця мета досягається з урахуванням напрацювань попередників і комплексу опублікованих³ та архівних джерел, зокрема фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Державного архіву м. Києва, а також Інституту рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського.

Під науковою школою прийнято розуміти таке творче об'єднання дослідників, яке базується на спільності мети, концепцій, проблематики, методологічних принципів, визнанні наукового авторитету його лідера, наявності наукових традицій та послідовників⁴. Жодна школа, в тому числі й археографічна, не може виникнути на голому місці, без відповідних передумов і суспільних викликів. Створення археографічної школи в Університеті Св. Володимира ґрунтувалося на археографічній традиції, яка в Україні мала давнє коріння, пов'язане із зародженням збиральницької та антикварної діяльності середини і другої половини XVIII ст. Вона виступала як захисна реакція на процес нищення пам'яток минулого, поглинання української старовини з боку Речі Посполитої та Росії. Українські історіографи та архівознавці відносять до числа перших археографів С. Лукомського, С. Окольського, В. Рубана, Ф. Туманського, О. Бодяньського, М. Бантиша-Каменського та ін. Важливими чинниками активізації археографічних студій стали заснування університетів у Харкові (1805), Києві (1834), Одесі (1864),

³ Киевский университет: Документы и материалы: 1834–1984. – К., 1984; 3 іменем Святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: У 2 кн. – К., 1994. – Кн. 1; Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. – К., 1997. – Т. 2; Максимович М. Листи / Упор. В. Короткий. – К., 2004; його ж. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва, України. – К., 2004; та ін.

⁴ Школа в науці (історичній) // Історіографічний словник. – Харків, 2004. – С. 307–316.

Чернівцях (1875), діяльність найстарішого університету в Україні у Львові, а також “Руської трійці”, Наукового товариства ім. Т. Шевченка та його Археографічної комісії і, звичайно, Київської археографічної комісії.

Не викликає сумнівів, що біля витоків археографічної школи в Університеті Св. Володимира стояв його перший ректор, видатний вчений і громадський діяч Михайло Максимович. На час його приїзду до Києва (1834) тут уже був нагромаджений деякий досвід археографічної роботи, відчувався вплив на неї археографів Кракова, Варшави, Вільна, Львова, вчених Петербурзької Академії наук і Московського університету. Помітну роль у розвитку археографії в Україні відіграв гурток любителів російської старовини М. П. Рум'янцева, діяльну участь у якому протягом багатьох років брав викладач Київської гімназії М. Берлінський. Джерельні свідчення з історії Києва вивчав відомий вчений Є. Болховитінов. Паралельно з розкопками Десятинної церкви, започаткованими ще з ініціативи Петра Могили, які проводив археолог-аматор К. Лохвицький, йшли пошуки писемних джерел з історії Києва, Києво-Печерської лаври. І все ж безпосереднє підґрунтя для формування археографічної школи в Університеті Св. Володимира заклав М. Максимович. Інтерес майбутнього вченого до пам'яток української минавшини проявився ще в гімназійні та університетські роки. Відвідуючи численні міста й села України, він знаходив історичні документи, які зберігалися у приватних осіб, записував народні пісні та думи, робив виписки. У 1834 р. М. Максимович вдруге опублікував збірник “Украинские народные песни” і подав до кожної історичної пісні докладні коментарі, що свідчило про його обізнаність з різноманітними історичними джерелами⁵.

Ставши ректором Університету Св. Володимира і фактичним заступником попечителя київського навчального округу, М. Максимович намагався згуртувати навколо себе істориків з метою збагачення джерельної бази з історії України⁶. Це спонукало його порушити питання про створення на базі університету археографічної комісії для активізації пошуку, виявлення, вивчення та публікації історичних пам'яток. З ініціативи М. Максимовича у 1835 р. в Києві було засновано перше товариство під назвою “Тимчасовий комітет для розшуку старожитностей”, яке мало на меті збирання пам'яток та проведення археологічних розкопок. Проте, не маючи належних коштів, комітет виявився неспроможним проводити регулярну археографічну роботу, внаслідок чого на початку 1840 р. виникла ідея об'єднатися з Петербурзькою археографічною комісією на правах регіональної філії, але зреалізувати цей намір не вдалося.

У 1841 р. М. Максимович знову взявся за створення в Києві Товариства історії і старожитностей, опрацював його статут, передав пропозиції генерал-губернаторові, але вони були оцінені як чергові “українофільські проекти”. Однак, як наслідок наполегливих клопотань М. Максимовича та інших істориків і громадських діячів, царський уряд дозволив генерал-губернатору

⁵ Вперше збірник під назвою “Малороссийские песни” вийшов у Москві в 1827 р.

⁶ Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1903. – Кн. 17. – Отд. II. – С. 5.

Д. Бібікову заснувати в Києві “Временный комитет для изыскания древностей”, а при Київському університеті створити “Ученую комиссию”⁷. Так із 1843 р. започатковується діяльність “Временной комиссии для разбора древних актов при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе”. М. Максимович разом з С. Шодуаром, М. Іванишевим, В. Домбровським та ін. взяв участь у розробленні функцій і плану діяльності комісії. З його ініціативи для виявлення цінних архівних документів, а також з метою відтворення зовнішнього вигляду архітектурних пам’яток до роботи в комісії був залучений і Тарас Шевченко.

М. Максимович причетний і до створення при університеті Київського центрального архіву давніх актів (1852), в якому відклалися на постійне зберігання зібрані численні документи і матеріали. Будучи редактором “Памятников словесности и народного образования”, вчений наполегливо вивчав актові матеріали, особливо ті, що стосувалися розвитку освіти і культури в Україні. Він відвідував архівні сховища монастирів, церков, а також поміщицькі садиби, вивчав архівні документи, які привозили до Києва не тільки з України, а й з Москви, Вільна, Варшави, Кракова та ін. міст, залучав до цієї роботи й студентів університету. Вчений зібрав численний документальний матеріал про діяльність Луцького й Київського братств і підготував його до друку. Його цікавили, передусім, життя і праця народних мас, робота монастирських, братських та інших шкіл, зміст і процес навчання, патріотична діяльність передової частини діячів культури, її участь у духовному розвитку українського народу⁸.

Варто наголосити, що уже через вісім місяців з часу заснування комісії зусиллями М. Максимовича та інших членів, насамперед М. Іванишева, було підготовлено до друку перший том “Памятников”. У археографічній роботі зверталася увага на те, щоб ретельно відбирати із усього зібраного матеріалу ті історичні джерела, які мали найбільшу інформаційну цінність; структурувати видання; при компонуванні текстів дотримуватися визначених принципів (тематичного, географічного та хронологічного); дбати про належне розміщення текстів; оформляти посилання на використані джерела; давати заголовки документам; укладати примітки. Підкреслимо, що саме М. Максимович доклав багато зусиль для вироблення цих археографічних правил Тимчасової комісії для розгляду давніх актів⁹.

Працюючи в комісії, М. Максимович приділяв багато уваги інтерпретації документальних джерел на сторінках заснованого ним історичного альманаху “Киевлянин” (вийшло три книжки у 1840, 1841 і 1850 рр.). Його метою, як вказувалось у передмові, було дослідження і приведення в належну систему всього, що стосується буття Києва й усієї Південної Русі – Київської

⁷ *Левицкий О.* 50-летие Киевской комиссии для разбора древних актов. – К., 1893. – С. 6.

⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 442. – Спр. 232. – Ч. I. – Арк. 200.

⁹ *Рясна О. О.* Видавнича та редакторська діяльність Михайла Максимовича: Автореф. дис. ... канд. філол. н. – К., 2006. – С. 12.

і Галицької¹⁰. Глибоко й критично вивчивши цінний документ “Коденську книгу”, що містила свідчення учасників повстання 1768 р. перед польською військово-судовою комісією в Кодні, та інші архівні матеріали, М. Максимович намагався опублікувати в першому номері “Киевлянина” написане ще в 1839 р. “Сказание о Колиевщине 1768 года”, але цензура заборонила це зробити.

З археографічного боку варті уваги топографічні матеріали Києва та його околиць, огляд “Памятников Луцкого Крестовоздвиженского братства”, листи князя Острозького до Львівського братства 1592 р. і жителів Львова та копія “Стихотворного памятника Лаврской могилинской школы” (1632). У третій книжці “Киевлянина” (1850) були опубліковані матеріали з історії Почаївського монастиря XVI ст. та гетьманування І. Самойловича. Високу оцінку альманаху дав В. Белінський, відзначаючи його виняткове значення для тих, хто вивчає вітчизняну історію¹¹. Не втратила своєї археографічної та бібліографічної вартості й “Книжная Старина Южнорусская”, де поряд зі статтею про початок книгодрукування в Україні М. Максимович вмістив докладну бібліографію першодруків Лаврської друкарні.

Навіть після того, як М. Максимович у 1845 р. за станом здоров’я був змушений відійти від активної роботи в університеті і поселитися в с. Прохорівка, біля Канева, він не припиняв наукову діяльність, рецензував праці Археографічної комісії, продовжував підтримувати зв’язки з видатними вченими того часу, в тому числі з багатьма діячами Галичини, зокрема “Руської трійці” – Маркіяном Шашкевичем, Іваном Вагилевичем і Яковом Головацьким, які називали М. Максимовича пастирем і отцем української мови. Незважаючи на хвороби, вчений відвідував міста й села Подніпров’я, виявляв історичні документи, знімав з них копії, робив різні виписки та надсилав до Київської археографічної комісії для опублікування. Про археографічну діяльність тих років він писав О. Бодянському: “Минулої осені я обходив переяславські церкви і зібрав чимало запасу про Переяслав... У мене є також нотатки про велику кількість книг, надрукованих у південноруських (українських. – Я. К.) друкарнях, але невідомих бібліографії нашій”¹².

У 1854 р. М. Максимович надрукував “Известие о летописи Грабянки”, дослідивши походження та цінність літопису для історичної науки. Водночас він звернув увагу на помилки й анахронізми в його інтерпретації, піддав критиці відомості польського історика В. Коховського щодо кількості козацьких полків та їх чисельності після Зборівського миру¹³. Аналітичний характер мали зауваги вченого на видані М. Білозерським південноруські літописи. Відзначивши особливу цінність “Чернігівського літопису” (XVII ст.), написаного “южноруськими людьми”, він порівняв його із Львівським і літописом Самовидця, при цьому не проминув й багато недоліків археографіч-

¹⁰ Киевлянин. – 1840. – С. 1.

¹¹ Белинский В. Г. Собрание сочинений: В 12 т. – М., 1859. – Т. IV. – С. 153–155.

¹² Чтения в Обществе истории и древностей российских. – М., 1846. – Кн. 1. – С. 131, 136.

¹³ Максимович М. А. Собрание сочинений. – К., 1876. – Т. I. – С. 414, 424.

ного характеру, вказавши на необхідність ретельнішої перевірки дат та прізвищ. З цього приводу Д. Багалій справедливо відзначав, що на долю М. Максимовича “випало важке і невдячне завдання очищати джерела малоросійської історії (переважно літописні) і праці, що написані на їх підставі, від помилок і перекручень”¹⁴.

М. Максимович глибоко вивчав й інші історичні документи, багато працював над їхніми текстами як історик, археограф і лінгвіст. Водночас його не покидала думка утворити в Києві Наукове історичне товариство, і тільки в 1872 р. ця мрія здійснилася: було відкрито “Историческое общество Нестора-летописца”, а М. Максимовича обрано почесним членом. Товариство намагалося свято дотримуватись настанов видатного вченого, особливо в археографічній діяльності. Свідченням цього стали публікації на сторінках “Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца” та “Киевской старины” численних матеріалів археографічного характеру¹⁵.

Отже, М. Максимович був не тільки предтечею, а й реальним фундатором української археографії, він узяв безпосередню участь у створенні та діяльності Київської археографічної комісії, заклав підґрунтя для формування археографічної школи в Університеті Св. Володимира.

Почин М. Максимовича підхопив і продовжив професор юриспруденції Університету Св. Володимира Микола Іванишев, який від самого заснування Археографічної комісії був її активним членом, а з 1859 по 1863 рр. обіймав посаду головного редактора¹⁶. Саме перед ним гостро постало визначення типу, виду, формату, структури, проблематики та методики публікації історичних джерел, які надходили до комісії. Він безпосередньо причетний до заснування усіх видань комісії, включаючи “Памятники”. Уже в першому їх томі під редакцією вченого були вміщені “Материалы по истории Малороссии”, що відбивали політичні події в Україні 1648–1649 рр. Його, як юриста, цікавили насамперед розвиток правових норм в Україні XVI–XVII ст., особливі випадки з судової практики, пам’ятки права, матеріали актових книг (він був їх добрим знавцем). Останні склали третій відділ першого тому “Памятников”. Відтак М. Іванишев розпочав підготовку до публікації унікальної юридичної пам’ятки XVI ст. “Уставу на волоки”. Водночас професор-юрист виявляв підвищену зацікавленість щодо джерел з історії соціально-економічного розвитку краю, жалуваних та підтверджувальних грамот польських королів українській шляхті, орендних листів князів. Помітним явищем стало видання за редакцією М. Іванишева двотомника “Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Вольни” (1849), побудованого на матеріалах луцьких, володимирських і кременецьких актових книг. Своєрідним додатком до публікації були нариси про населені пункти Волині, які за виявленими джерелами пов’язувались з особою А. М. Курбського, під

¹⁴ Багалей Д. И. Новый историк Малороссии. – СПб., 1891. – С. 4.

¹⁵ Палієнко М. Г. “Киевская старина” у громадському та науковому житті України: (Кінець XIX – початок XX ст.). – К., 2005.

¹⁶ Киян О. І. М. Д. Іванишев як історик й організатор історичної науки // УІЖ. – 2002. – № 2. – С. 84–94.

назвою “Сведения о Ковельском имени, принадлежавшем князю Курбскому”. М. Іванишев апробував тут деякі нові принципи видання документальних джерел, зокрема вперше включив до заголовків документів не тільки їх вихідні дані, а й свого роду анотацію, покликану полегшити подальше використання джерела, пошук необхідної досліднику інформації. Випробувані у цій науковій публікації прийоми археографічного оформлення були закріплені М. Іванишевим у виданні найбільшої серії комісії – “Актов Юго-Западной России” (АЮЗР).

М. Іванишев ініціював публікацію передмов до видань у вигляді невеликих досліджень, побудованих на основі надрукованих документів, існуючої вітчизняної і зарубіжної літератури, а також уміщення підрядкових приміток. Відтепер наявність дослідницької передмови ставала обов'язковою з метою “подробного изложения и исследования тех сведений, которые заключаются в актах”¹⁷. У подальшій едиційній практиці комісії наявність дослідницьких передмов (інколи досить розлогих) та науково-довідкового апарату стало загальним правилом, характерною особливістю публікацій, що відрізняло їх від праць інших археографічних осередків. М. Іванишев намагався максимально уніфікувати й принципи підготовки легенди та довідково-допоміжного апарату видань. Загальним правилом при укладанні легенди були посилання на збірник або книгу, звідки взято те чи інше джерело. При публікації окремої пам'ятки зазначалися її автентичність, спосіб письма, рідше – стан збереженості та місце зберігання.

Будучи провідним діячем Київської археографічної комісії і одним із фундаторів археографічної школи Університету Св. Володимира, М. Іванишев відіграв важливу роль у опрацюванні планів і напрямів видання АЮЗР. На відміну від “Памятников”, кожний том яких об'єднував три тематичні частини, в АЮЗР документи групувалися за вісьмома великими проблемами (частинами). Кожна частина складалася з декількох томів, що давало можливість паралельно вести дослідження у різних напрямках, готувати водночас кілька великих публікацій. Перспективний план видання АЮЗР, опрацьований М. Іванишевим, передбачав їх переорієнтацію на іншу категорію потенційних читачів, що спричинилося до переходу до нового методу передачі текстів (транскрипції) і деяких змін у структурі видань: “Принимая во внимание, что ученые издания письменных источников старины составляют материалы для работы ученых историков, а не для всей массы читающей публики, Комиссия, печатающая акты, придерживаясь точности подлинников, сохраняя их правописание, а между тем, отбросив титлы и славянские буквы, употребляемые для текста южнорусского наречия, и переводы актов на современный язык, сделала свои издания более дешевыми, несколько не уменьшая достоинства перепечатанных подлинников”¹⁸. Відмова від архаїзмів при передачі текстів і від перекладів на тогочасну російську мову справді

¹⁷ Архив Юго-Западной России. – К. 1859. – Ч. I. – Т. I: Акты, относящиеся к истории православной церкви Юго-Западной России (1481–1596) / Под ред. Н. Д. Иванишева. – К., 1859. – С. 9.

¹⁸ Там само.

спростила підготовчу роботу над публікаціями Археографічної комісії, дала змогу знизити ціни, але не сприяла збереженню самобутності української мови, її писемних традицій.

Однак було б перебільшенням пов'язувати заснування і видання АЮЗР, їх тематичну спрямованість виключно з діяльністю М. Іванишева. Це був об'єктивний процес, який у часі збігався з початком другого етапу історії Київської археографічної комісії, із загостренням соціально-політичної ситуації в країні, зростанням українського національно-визвольного руху. За таких умов набагато підвищилися громадсько-політичне значення, актуальність історичних і археографічних досліджень.

Отже, М. Іванишев одноосібно та разом з М. Максимовичем багато зробили для вироблення наукових принципів видавничої діяльності Київської археографічної комісії, опрацювання археографічних правил та їх реалізації. Водночас вони виховували у співробітників комісії та викладачів і студентів університету відповідальне ставлення до археографічної роботи, намагання будувати її на наукових засадах.

Високо оцінюючи внесок М. Максимовича та М. Іванишева у створення підґрунтя археографічної школи Університету Св. Володимира, слід підкреслити, що почату ними роботу довершив лідер уже діючої в університеті наукової школи істориків-документалістів, професор, видатний український історик і громадський діяч Володимир Антонович¹⁹. Забігаючи наперед, зазначимо, що наукові напрацювання та традиції обох шкіл були підхоплені й розвинуті учнями В. Антоновича і з певними модифікаціями знайшли продовження та розвиток у наступні періоди, деякі з них живуть і сьогодні. Нині осередком археографічних студій та підготовки фахівців з цього напрямку виступає університетська кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки, яка тісно співпрацює з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України та Археографічною комісією НАН України.

В. Антоновичу, як і багатьом іншим історикам Університету Св. Володимира, упродовж багатьох років належала пріоритетна місія у розгортанні археографічних студій, у підготовці археографів. Зауважимо, що це були не прості роки. Діяльність університету та Археографічної комісії розгорталася в умовах роздмухування реакції царизму, особливо після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства, виявом чого стали сумнозвісні валуєвський циркуляр та Емський указ. В Україні насаджувалась великодержавницька російська історіографія, яка, виходячи з імперсько-консервативних позицій, освячених т. зв. теорією офіційної народності ("православие, самодержавие, народность"), не визнавала окремішності українського етносу та його мови. Всупереч реакції наростав національно-визвольний рух, а разом з тим підвищувався інтерес до української історії, активізувалися наукові історичні студії, відчутною ставала потреба суспільства у вірогідному історичному знанні, що й диктувало необхідність подальшого пошуку, виявлення і публі-

¹⁹ Ульяновський В., Короткий В. Володимир Антонович: образ на тлі епохи. – К., 1997.

кації джерел. Працюючи в таких умовах, В. Антонович демонстрував не тільки свій високий творчий і фаховий потенціал, але й чітку громадянську позицію. Якраз завдяки його непересічному інтелекту, педагогічній та організаційній діяльності археографічна школа університету стала за своєю суттю першою українською науковою школою з археографії. Створення школи завершилося в умовах, коли вчений, не пориваючи з університетом, став головним редактором Київської археографічної комісії. В. Антонович чудово розумів, що без системних і цілеспрямованих археографічних студій, без наявності належної джерельної бази неможливо ґрунтовно дослідити історію українського народу. Двадцять років він плідно працював головним редактором Київської комісії для розгляду давніх актів (1863–1883). У радянських виданнях цей компонент діяльності вченого послідовно замовчувався, на що справедливо звертають увагу сучасні дослідники²⁰.

Неупереджений погляд на роль В. Антоновича в царині археографії засвідчує, що він виявив, дослідив і залучив до наукового обігу величезний масив унікальних документів²¹. Загальна кількість здійснених ним документальних публікацій набагато перевищує друковану продукцію будь-якого іншого редактора Археографічної комісії. Він відредагував і видав 9 томів “Архива Юго-Западной России”, в яких вміщено близько 2200 документів, 3 томи літописних пам’яток. В ухвалі комісії від 25 лютого 1874 р. йдеться про видачу грошової премії В. Антоновичу за те, що він зібрав 8000 історичних документів.

Зауважимо, що на той час комісію очолював М. Юзефович, який на перших порах ніби закривав очі на українофільські погляди вченого, однак згодом став ініціатором не тільки зловісного “Емського акта” (1876), що забороняв видання і розповсюдження української друкованої продукції, її ввезення із-за кордону, – а й усунення вченого з посади головного редактора комісії у зв’язку з участю в українському національно-визвольному русі. Доказом цього є зловісний “Донос М. В. Юзефовича на В. Б. Антоновича”, в якому говорилося, ніби головний редактор “... совершенно уклонился от всяких по Комиссии занятий”. Насправді основним аргументом усунення було те, що він був визнаний “неудобным”²², оскільки його діяльність, спрямована на популяризацію ідей національного відродження, зростання самосвідомості народу, активізацію українознавчих досліджень, була дисонансом до великодержавної політики царської адміністрації.

Тому не випадково, що, залишившись фактично без головного редактора, комісія протягом чотирьох років (1879–1882) не випустила жодної публікації й опинилась у стані глибокої кризи. Упродовж дев’яти років (1877–1885) після прийняття Емського акта вийшло лише чотири публікації (один том “Архива Юго-Западной России”, “Літопис Самовидця” і два томи покажчиків), тобто понад удвічі менше, ніж у середньому з 1843 до 1916 рр.

²⁰ З іменем Святого Володимира. – Кн. 1. – С. 97.

²¹ Василюк О. Д. В. Б. Антонович як археограф: Автореф. дис. ... канд. іст. н. – К., 1999.

²² Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. 1. – Спр. 11850.

Замість В. Антоновича на посаду головного редактора був запрошений талановитий історик М. Владимирський-Буданов. Пропонуючи цю кандидатуру генерал-губернатору, М. Юзефович особливо відзначив найважливіше, на його думку, достоїнство вченого: "...мне лично (М. Владимирский-Буданов. – Я. К.) давно знаком как вполне русский человек, способный оказать задачам Комиссии несомненную пользу". Пам'ятаючи погляди М. Юзефовича на завдання цієї установи, його фраза про "русского человека" аж ніяк не мала відношення до національної приналежності М. Владимирського-Буданова. Не викликає сумнівів, що вона стосувалася його політичної орієнтації.

Оцінюючи постать В. Антоновича як головного фундатора археографічної школи, варто наголосити, що здійснені ним публікації історичних джерел відзначалися великою тематичною різноманітністю і новизною. Як упорядник і редактор, він торкався багатьох недостатньо вивчених проблем історії України, особливо українського козацтва. Цій тематиці вчений присвятив чотири томи 3-ї частини АЮЗР (1863–1902). Такий стійкий інтерес до козацтва впливав не тільки з наукових інтересів ученого, а й був зумовлений його громадянською та світоглядною позицією. Активізація й зростання національно-визвольного руху в другій половині XIX ст., підвищення ролі народних мас у житті країни, пильна увага до цих проблем у суспільних науках, історії, літературі, мистецтві визначили появу публікацій про козацтво у виданнях Київської археографічної комісії.

З погляду археографії варто зазначити, що видання АЮЗР, які вийшли за редакцією В. Антоновича, згідно з прийнятими комісією правилами, включали великі авторські розвідки-передмови. Наприклад, у передмові до другого тому третьої частини АЮЗР "Акты о казаках (1679–1716 гг.)" В. Антонович висловив низку принципово важливих положень світоглядно-методологічного характеру, доводячи, зокрема, вирішальну роль народних мас (насамперед селянства) як найважливішу умову перемоги у війні з Річчю Посполитою: "Успех в борьбе последовал только тогда, когда казачество принуждено было обратиться к крайнему средству, к призыву крестьян к оружию"²³.

Говорячи про В. Антоновича як лідера археографічної школи, слід наголосити, що він завжди показував прекрасний приклад своїм учням, як треба ставитися до роботи з джерелами. Це можна простежити на матеріалах АЮЗР, де друкувалися джерела із соціально-економічної історії. Йдеться, насамперед, про акти про міста (частина 5) та про селян (частина 6) на основі актових книг Кам'янець-Подільського, Овруцького, Київського, Кременецького, Луцького, Житомирського, Черкаського, Вінницького, Брацлавського судів, магістратські книги Бара, Богуслава, Летичева, Гайсина, Дубна та інших міст. В. Антоновичу належить також започаткування публікацій документів про населення України, що свідчили про його автохтонність, густоту, соціальний і етнічний (релігійний) склад та географічні межі колонізацій території.

²³ З іменем Святого Володимира. – Кн. 1. – С. 99.

У контексті нашої теми дуже важливо звернути увагу на повчальний характер археографічного оформлення публікацій документальних джерел за редакцією В. Антоновича. Воно включало заголовки з назвою документа і його стислий зміст, дату написання, а в листах зазначалися імена кореспондентів. Після документа вміщувалась легенда (назва і номер актової книги чи іншого джерела, номери відповідних аркушів).

Винятково пильну увагу приділяв В. Антонович виданню літописів, прагнучи зберегти їх автентичність. Мова йде про четвертий том Літопису Самійла Величка, Київський 1241–1621 рр., Межигірський 1608–1700 рр., Літопис Юзефовича 1624–1700 рр., Вітебський, Добромислівський 1648–1700 рр., Львівський кармелітський 1648–1676 рр. та ін. рукописні раритети. Повчальним є досвід ученого щодо публікації вітчизняних та іноземних мемуарів про Україну, зокрема щоденника Станіслава Освенцима 1643–1651 рр., що є незамінним джерелом з історії козацько-польської війни середини XVII ст.; записок Карла Хоєцького 1768–1776 рр з історико-етнографічними описами українських земель; щоденника Федора Євлашевського (1564–1604); записної книжки прилуцького польового осавула Михайла Мовчана та ін. Не втратило й сьогодні своєї цінності двотомне видання “Мемуаров, касающихся истории юга России” (1890, 1896), які В. Антонович підготував разом із К. Мельник. Варто відзначити також унікальну збірку документів “Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакцией Владимира Антоновича и Константина Козловского” (1868), більша частина оригіналів яких була згодом утрачена, а тому це видання виступає сьогодні як першоджерело. Зауважимо, що із 64 грамот 20 друкувалися із власної колекції вченого.

В. Антонович чи не першим в українській історіографії започаткував публікацію документів у вигляді додатків до своїх праць. Його авторитет як знавця архівів і документів був настільки великий, що його було залучено до складу урядової комісії з виявлення піддроблених актів про дворянство у київському архіві, яка діяла протягом 1867–1892 рр. За свідченням І. Каманіна, В. Антонович, виявивши у Центральному архіві давніх актів чимало фальшивих документів, зробив їх аналіз з погляду джерелознавчої критики. “Тут якнайширше виявилася його здатність до глибокої аналізи та творчості... В. Б. власними силами... утворив науку про автентичні та підроблені документи”. На жаль, В. Антонович не залишив методики встановлення фальсифікації, хоча й збереглися деякі практичні зауваги в експертних актах на документи²⁴.

Ще сучасники В. Антоновича, його колеги, учні й навіть опоненти дивувалися масштабам його архівної та видавничої праці. Один з учнів історика В. Ляскоронський справедливо зазначав: “Надо поистине изумляться той энергии и быстроте, с какой выходит один том актов за другим с такими солидными к ним исследованиями и замечаниями неутомимого историка”²⁵.

²⁴ Невидані спомини І. М. Каманіна про В. Б. Антоновича // Україна. – К., 1928. – № 6. – С. 69.

²⁵ Ляскоронский В. Г. В. Б. Антонович: (Некролог) // Журнал Министерства народного просвещения. – 1908. – С. 52.

Продуктивність архівної праці В. Антоновича не мала собі рівних. Наприклад, у травні 1880 р. він повідомляв професорові О. Котляревському, що опрацював за три місяці в Інституті Оссолінських у Львові 50 рукописів, із них: 10 неопублікованих літописів, 12 мемуарів і близько 54-х актів. Усі тексти В. Антонович копіював власноруч²⁶, а написані вони були різними мовами, почерками, різними типами скоропису XVII ст. і часто важко читалися. Оцінюючи таку працю вченого, М. Кордуба зазначав: “Тільки той, хто сам займався сим ділом, зможе як слід оцінити, скільки мозольного труду та фахової ерудиції вимагає вибір з безмежних засобів архіву, від читання та приладження до друку, вкінці видання з потрібним науковим апаратом актового джерельного матеріалу”²⁷.

Трудомістка праця в архівах і публікація документів для В. Б. Антоновича не були самоціллю. Вони стали тією базою, що визначила всю наукову діяльність історика-документаліста, стали прикметною особливістю всіх його праць. Йдеться про суворий документалізм, побудову історичних реконструкцій та узагальнень лише на джерелах, уникання “наукових фантазій”, прихильність до загальнопоширеного у XIX ст. позитивістського напрямку історичних та джерелознавчих студій.

Розглядаючи археографічну, архівну та джерелознавчу працю В. Антоновича, ми намагалися не обмежуватись переліком основних видань вченого, але й торкнутися деяких питань теорії та методології археографічних і джерелознавчих студій. У цьому зв’язку можемо констатувати, що В. Антонович дотримувався системно-видового принципу опрацювання джерел, групуючи в окремі рубрики різноманітні матеріали (з підвидовим поділом їх). З усіх джерел актові матеріали видавалися вченим найбільш науково (бухгалістична та дипломатична передача тексту).

Торкаючись педагогічної діяльності В. Антоновича, варто підкреслити, що, крім підготовки лекційного курсу з джерелознавства, в якому з’ясуувалась й низка проблем археографії, він зачіпав й деякі аспекти аналітичного джерелознавства. Літографовані курси вченого засвідчують цінні узагальнення з приводу унікальності, значущості, причин масовості певного виду джерел у конкретний період історії України, первинності чи вторинності їхньої інформації для висвітлення проблем економічного, соціально-політичного, культурницького характеру. Актівий матеріал здебільшого систематизувався за видами і хронологією. Щодо наративних пам’яток, то В. Антонович обмежувався встановленням часу написання, атрибутуванням, іноді порівнянням та описом списків. Він розглядав кожну пам’ятку окремо, безвідносно до контексту джерел даного виду, не простежуючи розвиток різних видів джерел та їх співвідношення. У цьому плані вчений недостатньо переймався досягненнями західноєвропейської археографії²⁸. Однак сказане

²⁶ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. – Ф. 386. – Спр. 14. – Арк. 2–3.

²⁷ Кордуба М. Володимир Антонович // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1928. – Кн. 6. – С. 157.

²⁸ Ульяновський В., Короткий В. Володимир Антонович... – С. 90–91.

аж ніяк не применшує ролі В. Антоновича у започаткуванні української археографічної школи на базі Університету Св. Володимира та Київської археографічної комісії. Він, безперечно, був дивовижною особистістю в археографії, яка не має рівної собі в українській історіографії. Тому вивчення його творчої спадщини, зокрема археографічних видань, у контексті української і загалом європейської історіографії (в даному випадку археографії того часу) має неперехідне значення й для сьогодення.

Отже, В. Антонович блискуче поєднав академічну діяльність у стінах Університету Св. Володимира, де під його началом сформувалися історична та археографічна школи, з винятково продуктивною роботою як головного редактора, наукового керівника і автора багатьох проектів і матеріалів Київської археографічної комісії. Результатом цього співробітництва стало формування першої в Україні археографічної школи, в рамках якої було підготовлено чимало археографів, архівістів та джерелознавців. В. Антонович виявив, зібрав, опрацював і видав великий корпус документальних джерел, його публікації відкрили нові напрями подальшої археографічної діяльності в Україні. У його дослідженнях, які супроводжували джерела, поряд з конструктивними археографічними студіями містились важливі спостереження з історії України. До того ж вчений постійно дбав про продовження і розвиток традиції української археографії, залучав до археографічної роботи молодих талановитих вчених, серед яких О. Левицький (у майбутньому один із засновників Української Академії наук, її третій президент), численні учні В. Антоновича – Д. Багалій, В. Ляскоронський, М. Грушевський та ін.

Головним здобутком науково-організаційної діяльності В. Антоновича як в університеті, в комісії, так і за їх межами, стала поява цілої плеяди дослідників української історії, об'єднаних у рамках неформальних товариств, що отримали в історіографії статус історичної та археографічної шкіл. Протягом усього періоду існування ці школи виконували подвійну функцію – загальноосвітню, що готувала нову генерацію істориків та археографів, і власне дослідницько-видавничу, яка охопила порівняно великий науковий контингент вихованців В. Антоновича.

Витоки цього історіографічного феномена простежуються з 40-х років ХІХ ст., коли під егідою М. Максимовича, М. Іванишева, а відтак й В. Антоновича розпочинається процес публікації джерел з української історії, а також складається певна система неформальної передачі знань та налагоджується безпосередній контакт наукового лідера з послідовниками. Університет і Археологічна комісія стали одним з центрів формування кадрів української археографії. У цій роботі брали участь видатні історики України, безпосередні члени комісії – М. Максимович, М. Костомаров, В. Антонович, М. Іванишев, В. Іконников, О. Левицький, І. Каманін, М. Владимирський-Буданов, М. Довнар-Запольський та ін. Із стін цієї школи та співробітництва з Київською комісією вийшов і розпочав самостійну археографічну діяльність М. С. Грушевський, очоливши згодом Археологічну комісію Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові.

Розроблені представниками старшої генерації археографів канони історичних досліджень, археографічні правила отримали продовження в 90-х роках XIX – на початку XX ст. у працях молодшого покоління київських істориків: М. Грушевського, В. Доманицького, Л. Добровольського, В. Романовського, В. Веретенникова та ін. Молоді наукові сили, спираючись на досвід своїх попередників, завершили підготовчий етап для загальнонаціонального археографічного синтезу. Попри партійно-класові орієнтири археографії радянських часів, вона так чи інакше спиралася на напрацювання Київської археографічної школи, хоча й замовчувала імена її фундаторів. Вагомий внесок у розвиток новітньої археографії внесли українські археографи І. Крип'якевич, Ф. Шевченко, І. Бутич, П. Сохань, І. Проценко, Л. Гіцова, Н. Миронець, Ю. Мицик, В. Ульяновський та ін.

Таким чином, археографічна школа Університету Св. Володимира сформувалася в середині та другій половині XIX ст. у процесі співпраці вчених університету та Київської археографічної комісії і набула загальноукраїнського характеру. Дослідження її діяльності дає змогу зробити декілька узагальнень та підсумкових висновків:

а) Археографічні студії, видання документальних та інших джерел в Україні мають давню традицію, яка сягає середини XVIII ст. Першу половину XIX ст. відносять до так званої журнальної археографії, для якої характерні публікації документів у журналах, головним чином харківських. У 1843 р. з ініціативи першого ректора університету М. Максимовича було створено Київську археографічну комісію, яка започаткувала якісно новий рівень всього комплексу археографічної роботи, насамперед системне видання джерел. Завдяки участі в ній великого колективу істориків та джерелознавців, у т. ч. вчених Університету Св. Володимира, його “Университетских известий”, відклався великий пласт документальних джерел з різних періодів української історії, який послужив базою заснування Київського центрального історичного архіву давніх актів.

б) Одним із суттєвих наслідків співпраці істориків університету з Київською археографічною комісією стало формування в рамках університету поряд зі школою істориків-документалістів археографічної школи на чолі з видатним українським істориком Володимиром Антоновичем, яку можна розглядати як загальноукраїнську. До її формування в тій чи іншій мірі причетні М. Максимович, М. Костомаров, усі головні редактори комісії, зокрема професори Київського університету М. Іванишев, В. Антонович, М. Владимирський-Буданов, М. Ясинський та ін.

в) З погляду формування археографічної школи в Університеті Св. Володимира заслуговує уваги той етап діяльності комісії, який пов'язаний із зміною покоління, припливом до неї нових наукових сил. Залишаючи посаду головного редактора, М. Іванишев запропонував замість себе молодого тоді вченого В. Антоновича, який у свою чергу сприяв затвердженню на посаді діловода комісії свого учня, випускника університету О. Левицького. Такий вдумливий підбір кадрів забезпечував спадкоємність у діяльності як комісії, так і університетської школи археографів. З її діяльністю, окрім М. Макси-

мовича, М. Іванишева та В. Антоновича, пов'язані М. Костомаров, М. Владимирський-Буданов, О. Левицький, М. Грушевський, І. Новицький, Ф. та С. Терновські, М. Стороженко, Є. Голубєв, К. Козловський, І. Каманін та ін.

г) Участь викладачів університету у видавничій діяльності комісії стимулювала наукові дослідження з історії України в університеті та за його межами, створювала для них ґрунтовну джерельну базу, сприяла опрацюванню наукових методик дослідження історичних джерел, археографічних правил публікації документів. Окрім того, вона сприяла розвитку історичного джерелознавства, архівознавства, археографії, палеографії, генеалогії, картографії, топоніміки, нумізматики.

г) Археографічній школі Київського університету належить вагомий внесок у розвиток української археографії, вона напрацювала великий досвід наукових студій, видавничої діяльності та підготовки археографів, заклала міцні традиції для наступного поступу української історіографії. Значення цього досвіду і перспективи його застосування можна окреслити наступними вимірами: а) кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка у співпраці з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства, державними архівами та іншими інституціями підтримують, продовжують і збагачують археографічні традиції, нагромаджені ученими університету в рамках Київської археографічної комісії щодо публікації унікальних джерельних свідчень з історії України, включаючи й перевидання окремих раритетів, оприлюднених у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.; б) назріли об'єктивні умови для створення національного підручника з української і зарубіжної археографії, в якому будуть відображені як надбання Київської археографічної комісії, Центрального історичного архіву, так і участь у їхній діяльності вчених Київського університету, його археографічної школи.

Ярослав Калакура (Київ). **Археографічна школа Університету Св. Володимира.**

З'ясовується процес формування та діяльності археографічної школи Університету Св. Володимира в контексті співпраці його вчених з Київською археографічною комісією. Показано внесок М. Максимовича, М. Іванишева, В. Антоновича у створення школи як загальноукраїнської, в опрацювання методик археографічної роботи, в підготовку та виховання археографів.

Ключові слова: археографія, археографічна школа, Університет Св. Володимира, Київська археографічна комісія, М. Максимович, В. Антонович, М. Іванишев.

Ярослав Калакура (Київ). **Археографическая школа Университета Св. Владимира.**

Выясняется процесс формирования и деятельности археографической школы Университета Св. Владимира в контексте сотрудничества его ученых с Киевской археографической комиссией. Показан вклад М. Максимовича, Н. Иванишева, В. Антоновича в создание школы как общукраинской, в разработку методик археографической работы, в подготовку и воспитание археографов.

Археографічна школа Університету Св. Володимира

Ключевые слова: археография, археографическая школа, Университет Св. Владимира, Киевская археографическая комиссия, М. Максимович, В. Антонович, Н. Иванисhev.

Yaroslav Kalakura (Kyiv). **The Archeographic School at the St. Volodymyr University.**

The author investigates the process of the formation of the archeographic school and activity at the University of Saint Volodymyr in the context of its cooperation with the Kyiv Archeographic Commission. The contribution of Mykhailo Maksymovych, Mykola Ivanishev and Volodymyr Antonovych in the creation of all-Ukrainian school in the development of archeographic techniques and education of scholars is analyzed.

Key words: archeography, archeographic school, University of Saint Volodymyr, Kyiv Archeographic Commission, M. Maksymovych, V. Antonovych, M. Ivanishev.